

Egy XVIII. századi "Typographia privata"

WIX GYÖRGYNÉ

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi és Ritka Nyomtatványok Tárában RE 1157 jelzeten szerepel egy kis szótár. Vékonyka kötet, egykorú félbőr-kötésben, amelynek előzéklapján *Melich* János bejegyzése olvasható: „E műből három példány ismeretes; egyik a M. N. Múzeumé, másik Szüry Dénes nyug. min. tanácsosé. E két példány 4-ed réttű. A harmadik példány 12-ed réttű, s Széll Farkas (Debreczen) tulajdona. E harmadik példány papír fedéllapján ez van egykorú írással tintával beírva: 'S. Raphael Takáts ex Ord. S. Franc. conscripsit, et propria typographia impressit' Bpest 1907 febr. 20. Melich János s. k.” Alatta ceruzával a nyomtatványra és szerzőjére vonatkozó irodalom lelőhelyei: „Vö. MKönyvszemle V. 184., MNyelv IV. 218., Heinlein.”

A könyvecskének címlapja nincs, keskeny gerincén aranyozott felirat: „Appendi ad P. Papa Dictiona”. Első levelének rektóján a cím, kicsit dülöngélő nagybetűkkel csupán ennyi: Tóldalék, s alatta ceruzával beírva „a magyar szókönyvhez”. Egykorú possessor-bejegyzés is szerepel ugyane levél jobb felső sarkában, szintén ceruzával beírva: *Balogh* István. A kis szótár főképpen tájszavakat, orvosi és természettudományos kifejezéseket tartalmaz, többnyire latin megfelelőjükkal.

Ha a bejegyzés és az a tény, hogy e jelentéktelennek tűnő kis nyomtatványt az OSZK ún. nagyállományából a Régi és Ritka Nyomtatványok Tárába emelték át, felkelti valaki érdeklődését, úgy *Melich* bejegyzésének ösvényén elindulva eljut *Takáts* Rafael szótáríró, amatőr nyelvész, dilettáns nyomdász, gyógyítgatással is foglalkozó ferences barát harmadszori újra-felfedezéséig. E különös életű és különös sorsú, szerteágazó érdeklődésű nyugtalan egyéniséget eddig kétszer fedezték fel és ismertették; a magyar könyv- és nyomdászattörténet mégsem tartja számon mind a mai napig. Ennek okát, s egyszersmind újra-ismertetésének indokát abban lelem, hogy mindeddig elsősorban nyelvészi és szótárírói munkásságát hangsúlyozták, nyomdászokodása, nyomdájának egyéb — aprócska — termékei az eddigi irodalomban csak keveset nyomtak a latban.

Alakjának és munkásságának harmadszori újra-élesztése — méghozzá könyvtárosi szemmel — talán alkalmas lesz arra, hogy a XVIII. századi magyar nyomdatörténet mint vándorló magánnyomdászt megemlítsse.

I. Takáts kétszeri „felfedeztetése”

A *Magyar Könyvszemle* 1897-es évfolyamában Bartha József¹ egy ismeretlen szótáríró munkásságának termékét ismertette: a *Tóldalék*-ot. Noha az OSZK-példány eredeti, müncheni szakrendszer szerinti katalógusa Balogh Istvánt jelölte szerzőként, Bartha leszögezte, hogy Balogh csupán possessor, a valódi szerző, véleménye szerint, palócföldi származású, s a kis szótár Kassán, Ellinger nyomdájában készült.

Melich János 1907-ben már Takáts Rafael műveként ismerteti a *Tóldalék*-ot.² Elsősorban nyelvész-szempontról — természetesen —, helybenhagyva Barthanak azt a megállapítását, hogy a szótár, a felhasznált forrásokból ítélve 1794—1797 között jelenhetett meg. Forrásként a *Páriz Pápai Dictionarium* Bod-féle kiadását, *Barczafalvi Szabó Dávid Szigárdt*-ját és *Grossinger János Univerſa physica Regni Hungariae* c. művének első négy kötetét jelöli meg. Melich a Széll Farkas-féle példányt, amelyben Takáts Rafael szerző- és nyomdász voltára vonatkozó kéziratot bejegyzés olvasható, ismerte; nem állította mégsem határozottan ennek a bejegyzésnek helytálló voltát. Nem tudta ugyanis bizonyítani, hogy 1794—1797 között ilyen nevű ferences szerzetes élt volna, ferencrendi nyomda e korban pedig csak Csíksomlyón volt — a szótáríró viszont palócnak vélték.

Heinlein István³ már szinte teljes adattárral ismertette Takáts Rafael életét, ferencrendi rendfőnökök tájékoztatása alapján, s levéltári források ismeretében. Hányatott életének fonalát gombolyítva, nyomdász-tevékenységéről is megemlékezett. Ebben a nyomdászzkodásban annyi kalandos vonás volt, hogy még a *Budapesti Hírlap* is átvette Heinlein cikkét *Különféle* rovata számára lekurtítva, *Egy kéziszajtó viszontagságai* címmel.⁴

E sok ismertetés ellenére Takáts Rafael neve annyira ismeretlen maradt, hogy Gáldi László 1957-ben teljes joggal írhatta:⁵ „Takátsot másodszer is fel kell fedoznünk, s arra a helyre kell állítanunk, amelyet a magyar szótáriróadalom történetében megérdemel.” Gáldi alapos ismertetése azonban — úgy tűnik — csak a nyelvészek körében vált ismertté. A könyv- és nyomdatörténeti szakirodalom számára Takáts Rafael továbbra is ismeretlen maradt.

II. Takáts Rafael élete

Heinlein és Gáldi alapos ismertetései után Takáts életét felesleges újra részletesen elmondani. Csupán kalandos nyomdászzkodását kívánom ezeken a hasábocon — a nyomdatörténeti jelentőségű adalékok kibővítésével — ismét összefoglalni.

Takáts Rafael 1748-ban vagy 1749-ben született, valószínűleg Gyöngyösön. Gáldi László következtet erre Takáts kéziratban maradt szótárának — *Lexicon Ungaricum*, MTA Kézirattára. M. Nyelvt. Szótárak. 4°. 33. sz. — következő bejegyzései alapján: „Anno Aetatis 63° Azarias Linteo. 1811. 24. Augusti.” és másutt: „Azarias Mogentinus Linteo”.

Már Heinlein megállapította, hogy „Linteo takácsot jelent, Azarias pedig Raphael arkangyalnak mellékneve”, s Gáldi e feltételezések útján továbbhaladva következtet egyrészt a születési évrre, másrészt a „Mogentinus”-ból Gyöngyösre, mint születési helyre, mivel a *Lexicon Ungaricum*-ban is „Mogentiana a. m.

Gyöngyös.” Ez a feltevés még a palócföldi feltevésnek sem mond ellent, nekünk azonban vitába kell szállnunk *Gáldival*. Ez a Gyöngyös ugyanis valószínűleg nem a Heves megyei Gyöngyös városa. Takáts másik kéziratban maradt szótárában — MTA Kézirattára. Nyelvtud. Szótárak. 4°. 34. sz. — a következő címszó olvasható: „Mogentiana: Gyöngyös, civ. Cottus Vesprim.” *Lipszky* a Mogentiana helynevet nem közli, Deschamps ellenben⁶ ismeri, Mogetiana (!), Mogentianae-ként, ezzel az értelmezéssel: „ville de la haute Pannonie, auj., suiv. Mannert Szalaber sur le Szala, ville de Hongr., et suiv. Reichard, Zzenth-Gróth (cercle au-dela du Danube.)” A római korban pedig Mogentianea volt a neve annak a légiós tábornak és településnek, amelyet Keszthely határában, Fenékpusztán tártak fel az archeológusok.⁷ Lehetséges tehát, hogy *Takáts* a Dunántúlon született!

1769-ig *Takáts* életéről semmi adatunk nincs. Ekkor lép a ferences rend kötelékébe, a szalvatoriánus provincia szécsényi (Nógrád m.) rendházában. Életére ettől az időponttól kezdve állnak adalékok rendelkezésünkre. Sorsa a ferences barátok hányatott sorsa. Rendje a legkülönbözőbb rendházakba és plébániákra helyezte: filozófiát hallgat Kaplonyban, teológiát Szegeden, pappá Gyöngyösön szentelik, Szécsényben hitszónok, Pádén és Lőrinciben, majd Dorozsmán káplán a plébánián.

Nyomdászati tevékenysége 1787-ben kezdődik: a váci *Ambró* Ferentől kézi-sajtót kap, majd betűkkel is felszereli nyomdáját. 1799-ben írt *Apológiájában* így emlékezik meg erről (OL. Htt. Dep. Rev. Librorum 1799:11, 399—400.): „Az Úrnak 1787-ik évében Ambró Ferenc váci nyomdásztól szedésre alkalmas, Media-nak nevezett nyomdai betűket kaptam, amelyeket (Ambró) már nem tudott használni.” Ugyancsak az *Apologia* szerint később máshonnan is szerzett be betűket „in ea dumtaxas quantitate, ut non ultra mediam philyrum operari potuerim.”

1790-ben került Pádéra (Torontál m.) — írja tovább —, s itt a kétszáz lelket számláló kis Isten háta mögötti helységben a szegények számára iskolai és egyházi jellegű nyomtatványokat állított elő. Ezt a működését Lőrinciben (Nógrád m.) is folytatta, ahova 1792-ben helyezték. Itt érte *Takátsot* az 1793. évi helytartótanácsi rendelet, amely a *II. József* által szabad foglalkozásnak minősített nyomdásztságot hatósági engedélyhez kötötte.

Illegális nyomdászkodása miatt 1795-ben kapta *Takáts* az első figyelmeztetést. A váci Egyházmegyei Levéltárban a Protocollum Litterarium ab anno 1794 usque 1798. 156.326, 164.342 és 174.361 sz. alatti bejegyzések tanúsítják, hogy *Splényi* Ferenc püspök *Takátsot*, akkor lőrinci káplánt, felszólította nyomdája megsemmisítésére és nyomtatványai beszolgáltatására — a helytartótanácsi rendeletre hivatkozva. Egyúttal büntetésből, Lőrinciből Veresegyházára (Pest m.) helyezte át. Már ezekből a feljegyzésekből kitűnik, hogy *Rafael* barát lázadó szellem volt, mert noha azt vallotta, két hónappal a püspöki figyelmeztetés után, hogy nyomdáját egy budai nyomdásznak eladta, Veresegyháza helyett a gyöngyösi ferences rendházba vonult „nem tudhatni, milyen ürüggyel”, s csak a provinciális utasítására foglalta el új beosztását.

Ha hihetünk *Apológiájának*, *Splényi* 1795. ápr. 2-án kelt felszólításának ő még 1795 áprilisában és később folyamatosan eleget tett, különböző helyekre adva el betűit. Majd — mivel úgy gondolkozott, hogy háborús idők járván, az ólom ára magas — olvasztáshoz szükséges eszközöket is vett, és betűit beolvasztotta. Végül,

bár visszamaradt valamelyes felszerelése, nyomtatni már nem tudott, mert ahhoz már interpunkció, betűk stb. hiányoztak.

Így menti magát *Takáts* az *Apológiában*. Hogy valójában mi az igazság — nem teljesen világos. Tény azonban, hogy a már említett *Protocollumban* 763.1237 sz. alatt egy 1798. febr. 27-én kelt levél kivonata szerepel, amelyet *Zerdahelyi* Gábor püspöki helytartó *Pap* Primus ferences provinciálshoz intézett *Takáts* ügyében. Ebben a levélben *Zerdahelyi* felháborodottan jelenti be, hogy *Takáts* hazugnak bizonyult, mikor azt állította, hogy nyomdáját megsemmisítette. Megvan a nyomdája, sőt öt ívből álló szótárat nyomott rajta, de még „ut praevaricationem adderet praevaricationem certiusque sui denuntiationem procuraret”. *Kanyó* András csongrádi esperesnek, akinek előző évben káplánja volt, a vezetéknevét bevette szótárába azzal a magyar jelentéssel, hogy „hori-horgas, komondor”. Ezzel — írta *Zerdahelyi* — akárcsak *Martinovits*, *Takáts* is veszélyezteti rendjét, sőt az egész egyházat, s további bajok elkerülésére rendházba, felügyelet alá kell kerülnie. *Zerdahelyi* egyidejűleg *Kanyót* — aki úgy látszik a „denuntiatio” szerzője volt — értesíti, hogy *Takáts* ügyében intézkedett és felszólítja *Csiszér* Elek kiskunmajsai plébánost: vizsgálja ki *Takáts* ügyét „ad avertendum a memorato Patre, ordine ejusdem ac a toto clero prostitutionis et ignominiae periculum”.

Takáts a feljelentés időpontjában Dorozsmán (Csongrád m.) volt káplán, *Dianovszki* János plébános mellett. Feljelentője *Kanyó* András, csongrádi plébános, kerületi főesperes, Csongrád megyében „tekintélyes ember és táblabíró”⁸, aki nyilván gondoskodott arról, hogy a *Helytartótanács* is értesüljön *Takáts* büntetéről, amellyel „honorem Cath. Eccl., istius canonici et ADiaconi Csongradiensis contaminavit” (*Protocollum*. 776.1259.)

Ellentétben *Kanyóval*, *Takáts* plébánosa, *Dianovszki* János nem állt feddhetetlen személy hírében Vácott.⁹ 1789-ben ugyanis egy röpiratot jelentetett meg — névtelenül — amely miatt a *Szentszék* elé idézték, de ő tagadta, hogy tőle származott volna. *Takáts* Dorozsmára helyezésekor is egy röpiraton dolgozott, amelynek címe „Anti-Diatribé” vagy „Apologia Canonico-critica” lett volna — később e miatt az írása miatt is perbe fogták —, s állítólag *Takáts* ajánkozott, hogy segítőtje lesz a kinyomtatásnál. A *Helytartótanács* egyik leirata arra inti a váci püspökséget, hogy ne csak *Takáts*ot figyelje „vigili oculo”, hanem *Dianovszkít* is. Plébánosától tehát *Takáts* nem sok segítséget várhatott az ellene indult vizsgálatban.

Noha *Takáts* vallomásai szerint ez idő tájt már csak könyvkötésre alkalmas felszerelése volt, nyomtatásra nem, *Csiszér* Elek püspöki megbízott a házkutatás után azt jelentette, hogy kézisajtót, betűket és nyomdatermékeket foglalt le *Takáts*nál. Mindezt *Dianovszki* plébánosnál zár alá helyezte. Egyúttal jelenti, hogy a „*Kanyó*” szóval kapcsolatban *Takáts* azt vallotta: ez az értelmezés nem a csongrádi esperesre vonatkozik, így szerepel ez már *Baróti Szabó* Dávidnál és másutt is.

Zerdahelyi e jelentések alapján püspöki dekrétumot hozott (*Protocollum* 780.1267 sz.). Történeti előzményekre — nyomtatással kapcsolatos pápai megnyilatkozások, helytartótanácsi rendelet — hivatkozással újra felsorolja *Takáts* bűneit: a nyomda megsemmisítésével kapcsolatos hazugságát, titokban kinyomott szótárát, s főbenjáró bűnét, hogy e szótárban a 104. lapon kinyomta: „*Kanyó*, kamasz, hori-horgas, cum addito, már elég nagy *Kanyó* vagy’, pag. vero 109., vocem Komondor, kamasz, nagy juhász kutya addidit.” (A 104. és 109. pag. em-

lítése arra vall, hogy nem a 4°, és nem az általunk ismert prágai 12° szótár lehetett *Zerdahelyi* kezében, hanem egy harmadik variáns.) Végül 10 napi penitenciát szab ki *Takáts*ra büntetésül, és a kecskeméti rendházba helyezi át.

Ezenközben úgy adódott, hogy *Dianovszki* plébános megbetegedett, s betegségének gyógyíttatása végett Szegedre távozott. Minthogy pedig a *Takáts* helyébe kinevezett káplán nem érkezett meg Dorozsmára, az ottani községi elöljáróság, és maga a beteg plébános is, azzal a kéréssel fordultak a püspökséghez, helyeznék vissza *Takáts*ot Dorozsmára, nehogy a lelkek gondviselő nélkül maradjanak. 1798. április elején volt a vizsgálat, s a büntetés, május 1-én viszont *Zerdahelyi* már értesíti is *Kanyót*, mint kerületi főesperest, hogy *Takáts*ot visszahelyezi Dorozsmára, s egyúttal sürgeti *Csiszért*, hogy a zár alatt levő nyomdát most már hadaléktalanul szállíttassa be Vácra.

Takáts — a lázadó lélek, a nyomdászat megszállottja — azonban nem törődik azzal, hogy — ha végre engedelmeskedik — sorsának patakja újra sima mederben folydogálhat. Felhasználja az alkalmat, és *Dianovszki* távollétét: Dorozsmán feltöri a hivatalos zárat és lefoglalt ládáit, nyomdáját „elrabolja”! „A mennyire kitanulhattam, nem sok jó vagyon P. Raphael *Takáts*ban, noha tudgya magát kellett” — mentegetőzik *Dianovszki Csiszér*nek, beszámolva a zárolási pecsét feltöréséről és a nyomda eltűnéséről.

A nyughatatlan barátot ezek után a szabadkai rendházba helyezik át, kálváriája azonban ezzel nem ér véget. A jakobinus-per utáni éveket írjuk — *Martino-vits* nevét nem hiába említi *Zerdahelyi*. Mi sem természetesebb annál, hogy világi és egyházi hatóságok egyaránt „vigili oculo” figyelik azt, aki magánsajtójával „veszélyes” nyomdatermékeket állíthat elő, s magatartásában is lázadó szellemről tesz tanúbizonyságot. Az Országos Levéltárban *Takáts* aktái telve vannak ezt az éber figyelmet bizonyító iratokkal.

*Takáts*ot — úgy látszik — nem törik meg a penitenciák és zaklatások. Legalábbis erre vallanak a *Helytartótanács*nak a legkülönbözőbb hatóságokhoz szétküldött utasításai, amelyeket az az értesülésük tesz szükségessé, hogy *Takáts* eldicsekedett a kisteleki plébánosnak: Szegeden biztonságba helyezte Dorozsmáról visszaszerzett holmiját, s elég betűt, berendezést stb. mentett meg ahhoz, hogy újra könyveket nyomhasson.

Megindulnak ismét a vizsgálatok, keresik az eltűnt nyomdát. A kalocsai érsekséget *Takáts* szemmel tartására utasítják, a csanádi püspökséget a kisteleki plébános kihallgatására, míg a szegedi városbírónak *Takáts* „depositorium”-át kell felkutatnia. Még *Dianovszki* plébánost is gyanúsítja a *Helytartótanács*. *Zerdahelyi* 1798. szept. 9-én írja (Vác, *Protocollum* 910.1441.), hogy a Dicasteriumnál tisztázta *Dianovszkít* „a suspceptione complicitatis”.

Az eltűnt — de potenciálisan veszélyes — kézisaajtó ügyében papírlavina indul útjára. Mint egy detektívtörténetben a nyomozás szálai, úgy gyűlnek össze a *Takáts*ra vonatkozó jelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, mentegetőzések és vádaskodások. Egy-két érdekesebb ténnyt említek itt csak. A majsai plébános Vácra jelenti, hogy Dorozsmáról Szegedre nehéz holmit szállítottak szekérrel, a lerakodásnál jól látszott, milyen nehezek a ládák. *Rózsa György* és *Vadkerti József* „alacsony származású egyének” egy kihallgatáskor vallják: *Takáts* Rafael Kecskemétről Szabadkára utazva, Dorozsmán szekereire tétetett egy nyomtató asztalt, három ládát és négy zsákot, amelyek közül kettő könyvekkel és árkus papírokkal volt teli. *Vadkerti* — a kocsis — könyvet kért és kapott *Takáts*tól: „Imád-

ságos könyv, melyet írt Pázmán Péter” volt az egyik és négy lap „exemplari phylararum” volt a másik „a mi Urunk Jesus Kristusnak keserves szenvedése és halála” címmel.

Celláját kétszer is átkutatják — a házfőnök és „pater discretus”-ok —, de nyomdai felszerelést nem lelnek nála, csupán egyik esetben két kis nyomtatványt és a *Vocabularium Hungaricum* két példányát, másodízben pedig *Formulas Baptismi et Tabellas Normales, in Pade, dicta possessione in Bannata situ, anno 1791 impressas*.

Említésre érdemes még a sok leirat, felirat, felszólítás és utasítás közül, amelyek ez ügyben Vácra, Szegedre, Szabadkára, Kalocsára, s a *Helytartótanács*hoz íródnak, egy jegyzőkönyv, amelyet 1799. április 4-én vettek fel Takáts Rafaellel és a szabadkai városbíró 1799. május 4-i jelentése Takáts kihallgatásáról (Helytt. Dep. Rev. Libr. 1799:11.396. 1.) Takáts itt elmondja, hogy összesen 19 nyomtatványt nyomott, amelyeket fel is sorol. Ezeket a nyomtatványokat — vallja — barátainak és a szegényeknek ingyen osztogatta, csak a több levélből álló könyvekért fogadott el önkéntes adományokat. Az ellene felhozott vádakra pedig azt válaszolja, hogy Pesten — in Platea Serpentis — eladta betűit egy compactornak, akinek a nevét nem tudja, illetve elcserelte Vásárhelyen egy külföldivel. Ami a kisteleki pap előtt mondottakat illeti: a pap őt félreértette. Ő csak annyit mondott, hogy — ha a francia háborúnak vége lesz — reméli, hogy a nyomtatást, ami szívügye, újra kezdheti. A Szegeden hagyott — sokat keresett — „depositorium” nem nyomdai felszerelés, ezt ismét félreértette a kisteleki pap. Ő csupán könyveket, térképeket, márványlapot és könyvkötéshez szükséges instrumentumokat hagyott ott.

Rózsa és Vadkerti vallomásához is tud mentséget fűzni, s az sem érdektelen számunkra. A Pázmány-könyvet nem ő nyomta, hanem egy Csillag nevű budai könyvkereskedőtől vette krudában 1792-ben. Vadkertinek azért mondta, hogy az ő munkája, mert ő kötötte be a krudát. Vagyis tulajdonképpen nem is a Pázmány-kötet kötésére értette, hogy az ő munkája, hanem a pár lapos könyvecskére, amelyet ugyancsak a kocsisnak adott. Ez a könyvecske „libellus Vaidaianus... meditationes de passione Christi continebat et huic ego in fronte praefixi, quasi Posonii impressus fuisset, eo ex motivo, ut apud emptores fidem et auctoritatem mereatur” — vallja.

Végül 1799. április 29-én Takáts összeállítja teljes nyomtatói tevékenységére vonatkozó vallomását és mentségét: *Apologetica informatio de privata F. Raphaelis Takáts typographiolo* címmel. Ebben részletesen beszámol nyomdájának keletkezéséről, működéséről és felszámolásáról, s — keserű szavakkal — meghurcoltatásáról, jó hírének-nevének elvesztéséről is.

A sok üldöztetéstől megviselt szerzetes ügyében 1799. szeptemberében — Takáts apologiájára hivatkozva — Kollonits kalocsai érsek személyesen kéri a Helytartótanácsot, hogy további büntetést már ne kelljen rá kiszabni. A válasz arra szólítja fel az érseket, amennyiben egy nyomda felállítását valamelyik ferences rendházban szükségesnek ítéli, Takáts felszerelését e célra hasznosítsa. Kollonits erre a szabadkai házfőnöknél, utóbbi viszont a ferences provinciálisnál érdeklődik: szükség van-e valamelyik rendházban nyomda felállítására. A provinciális 1800. áprilisában negatív választ ad, nem kíván tartománya egyik rendházában sem nyomdát felállítani, egyúttal kéri az érseket, hogy Takáts nyomdáját — amely ezek szerint mégsem semmisült meg teljesen! — szállíttassa el.

A *Takáts*-ügyet, több mint két évi huza-vona után egy 1800. június 17-én kelt és *Kollonits*nak címzett helytartótanácsi leirat zárja le, amely tekintettel arra, hogy *Takáts* „bona fide” nyomott, ábécés könyveket és egyéb iskolai könyveket, s azt is csak a nyomdai rendelet előtt, a rendelet megjelenése után pedig berendezését összetörte, felmentik azzal, hogy a jövőben hasonló ügyektől tartózkodjék, csak saját „officii spheram occupet”.

Takáts életének további folyására vonatkozó adataink azt bizonyítják, hogy ezt az utasítást be is tartotta. Tanít, szótárakat ír, Szabadkán házfőnök-helyettes, 1815-ben nyugalmazzák, 1820-ban Nagyszécsényben fejezi be életét.

Tevékeny lelke az utolsó években már csak a nyelvészkedésben élte ki magát: az MTA Kézirattárában terjedelmes magyar—latin szótára (*Lexicon Ungaricum*) és két latin—magyar szótára (egy töredék, s egy ugyancsak vaskos *Monobiblion* c. kéziratos kötet) található. Kéziratos munkái azonban nem csupán nyelvészeti és természettudományos — elsősorban orvostudományi — érdeklődéséről tesznek tanúbizonyságot, hanem arról is, hogy a nyomtatás szenvedélye idős korában sem hagyta el, s hogy szegedi „depositorium”-ának nyomda-maradványai még e szótárak írásakor, 1804—1806 körül, birtokában voltak. A *Monobiblion* minden egyes levelén nyomtatott betű és számindex mutatja, hogy azon a levélen milyen betűvel kezdődő szavak vannak, ill. az adott betűnek hányadik levele van előttünk: a-, a-, a- stb., ill b-, b-, b- és így tovább. Egyik-másik szám mellett primitív díszecske is van, mintha csak gyermeknyomdával állították volna elő, hol feketével, hol könyvkötéshez használt aranyozással nyomva. A lapszélén bizonyos címszavak kis csillagokkal vannak jelölve — ezek a csillagok díszítik ismert nyomtatványait is! Az Appendix cím is nyomtatott, de még kis nyomtatott betűs lovasok is állnak ki a lapok közül, az egyes betűk kezdetét jelölve.

A szabályos parányi betűkkel telerótt vaskos kötetek meghatott tisztelettel töltik el olvasójukat: egy minden iránt érdeklődő, kitartó, erős akaratú szellem bontakozik ki előttünk, aki becsvágy nélkül, csupán lelkesedésből dolgozik, mint egyik bejegyzése tanúsítja: „A' Nemzetnek Anyanyelvét rendbe szedni nem akarni annyit tesz, mint azt kívanni (sic!), hogy a Nemzetnek elméje homályban, szíve vadságban, törvénye zavarban maradjon”.

III. *Takáts* nyomdája és nyomtatványai

A *Takáts*-féle nyomda keletkezéséről és berendezéséről bőszégesen tudósít minket a már említett *Apologia*.

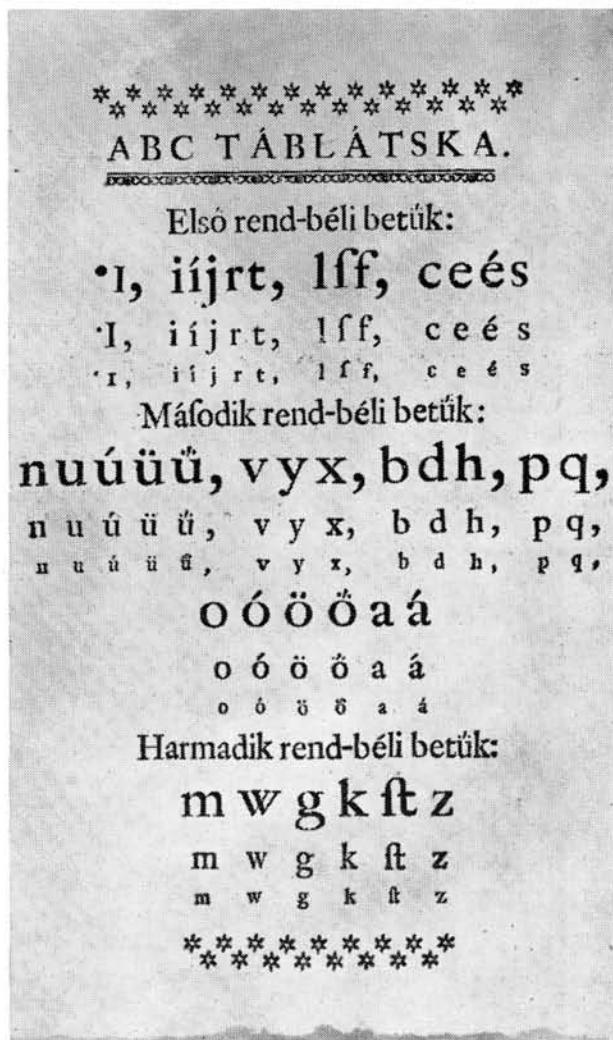
Eszerint sajtóját, némi — nyilván agyonkoptatott — mediális betűkészlettel a váci *Ambró*tól kapta *Takáts*. Ugyancsak *Ambró* segítségével még 1787-ben az *Egyetemi Nyomda* betűöntő műhelyéből tertia és garmond betűket is szerzett. Készletét a következő évben részben ugyaninnen „Dupla Tertia” típusokkal, részben Kalocsáról egészítette ki. 1789-ben ehhez még — ugyancsak Budáról — verzális és kurrens textus típusokat kapott, végül, már pádói lelkészkedése idején, annyi kurrens és kurzív mediális és garmond betűhöz jutott, hogy legfeljebb 4° íveket tudott nyomtatni. Arra hivatkozik, hogy ezt a tényt nyomtatványai is bizonyítják. Teljes betűkészlete „123 libra” súlyú volt. Ezzel végezte nyomtatói tevékenységét 1790-tól 1795-ig. Ekkor betűit részben eladta egy *Csillag* nevű budai könyvkötő — valószínűleg azonos azzal a könyvárussal, akitől a *Pázmány*-

krudákat vásárolta — tanácsára Pesten a Kígyó téren. Fennmaradó betűit több helyen próbálta eladni, sikertelenül. Ekkor döntött úgy, hogy betűit beolvasztja, s a masszát eladja „a 20 grossis vel pluris libram”. A maradék nyomtatásra már nem volt elegendő — igaz, hogy ezt az időpontot maga *Takáts* is már 1798-ra teszi, tehát 1797-ben még nyomhatott. Hogy nyomott is, azt bizonyítja a nyelvészeknek a *Tóldalékra* vonatkozó idő-meghatározásán kívül az is, hogy *Zerda-helyi* püspöki leirataiban mindig „novum dictionariumot” emleget 1798-ban.

Mint perének irataiból kiderül, *Takáts* nemcsak maga nyomta, hanem maga is kötötte könyveit. Az OSZK-ban levő két meghatározható nyomtatványának kötése valószínűleg saját kezű munkája. Mindkettő igen-igen egyszerű félbörkötés, papírborítással, az egyik szennylevél nélkül, a másik, a szótár, számos tiszta levéllel bejegyzések céljaira.

Vallomásaiban és *Apologijában* egyaránt összesen 19 nyomtatványt sorol fel *Takáts*, mint nyomdájának teljes termését. 1790—1792 között, amikor Pádén (Torontál vm.) működött, „in abstractissimo Banatus angulo” „zelo ductus, in gratiam parvulorum” a következőket nyomta — felsorolási rendjét egyúttal időrendnek is véve —:

1. *ABC-darium*, *ab*, *eb*, *ib* etc. — Másutt úgy említi: „*Alphabeticum antiquum et normale, deinde proficientibus discipulis ab, eb, ib, ob, ub, et — ab, ud, ae, öm- et reliqua.*” *Heinlein* szerint (Magy. Nyelv. IV. 1908. 217.) ebből a nyomtatványból az Országos Levéltárban két példányt őriznek, nem valószínű azonban, hogy a *Takáts* irataihoz két példányban csatolt *ABC-táblátka* ezzel az *ABC-dariummal* azonos lenne. E kis táb-

lázat az első, második és harmadik rendbéli betűcsoportokkal és mindegyikben három betűmérettel inkább nyomdai táblázatra utal, mint tankönyvre.

2. *Pater, Ave, Credo, Decalogum, Ecclesia praecepta* — sorolja Takáts a következő tételt, amelyet másutt *Pater noster, Ave Maria, Credo, decem decalogi et Ecclesia 5 Praecepta Hungariae* megjelöléssel említ.

3. *Synopsis catechismi normalis*.

4. *Cantiones variae piae, uti Salve Regina, Regina coeli et reliqua per annum cantari solita*.

5. *Genealogia, cognomina inhabitatorum Vatziensium in se complectens et sic incipiens: Zsilka, Kopitka, Babrecska, Petrecska, Manyák...* (Sajnos, ez a mű is ismeretlen!)

6. *Ordo baptismi et introductionis*. Ez a kiadvány az OL-ben is megvan Takáts iratai között krudában, és az OSZK állományában is szerepel 811.283 jelzeten, mint már említettük Takáts által kötve. (1962. évi beszerzés, forrása dr. Bóna József magáneladó.) Tényleges címléírása: *Ordo baptismi*. — *Introductio mulieris post partum*. [Pádé 1791. Takáts 6.] 6 lev. A kis kötetkének külön címlapja nincs, az első, (a) levél rektóján van az „ordo baptismi” cím, alatta egyenes vízszintes vonal, s utána mindjárt a szöveg következik. A minden díszítőelem nélküli nyomtatvány annyiban is jellemző készítőjének primitív nyomdai felszerelésére, hogy nem ív-, hanem levéljelzete van, (a)-tól (f)-ig, külön-külön minden levélnek. Ennek megfelelően nem ívenként, hanem levelenként készült. Őrszót egyébként, a levéljelzés ellenére is alkalmazott Takáts.

További — valószínűleg még Pádén készült — nyomtatványok:

7. *Ordo infirmos providendi*.

8. *Ordo sepeliendi* — vagy mint másutt említi: *Ordo mortuos sepeliendi*. Ezekkel a nyomtatványokkal kapcsolatban — amelyek nyilván az *Ordo baptismi*-hez hasonló pár leveles kis dísztelen, kizárólag a papi működés céljait szolgáló kiadványok voltak — az *Apológiában* megjegyzi Takáts, hogy valamennyit „oeconomice reimpressi et palam omnibus communicavi”.

9. Ugyancsak újranyomás a felsorolás 9. tétele: *Passio Christi*, vagy másutt: *Christi Passio*, amely — mint már említettem — Vajda Sámuel Pozsonyban megjelent könyvből lehetett részlet, s amelyet Takáts saját bevallása szerint szintén pozsonyi impresszummal jelölt, a nagyobb hatás kedvéért.

10. *Via crucis*.

11. *Lytaniae omnium Ssorum*. Az *Apológiában* erről a nyomtatványról Takáts azt jegyzi meg, hogy „dupla tertia et text.” betűkkel újranyomta. Ekkor azonban a Lőrinciben — vagyis az 1792. után nyomott — kiadványok között sorolja fel, „*Litaniae omnium Sanctorum*” címmel.

12. *Tóldalék ad Dictionarium Parispapaianum*, azaz mai címléírás szerint [Takáts Rafael]: *Tóldalék*. [Pádé, 179?, Szerző!] 20. lev. 21 cm., ill. [Takáts Rafael]: *Tóldalék*. [Pádé 179?, Szerző.] [117]. 43 l. 11 cm.

Az *Apológiában* erről a művéről azt írja Takáts, hogy „magánhasználatra s egyszersmind a magyar nyelv művelésén fáradozó igen tudós férfiakkal való közlés érdekében készítette”. Név szerint is említi Szabó Dávidot, Grossingert, Dugonicsot és Rajnisszt, mint „doctissimi viri”-t. „Atque sive meum erat primarium intentum — magyarázza — ut per 20 et ultra annos collectos, et in Páris-Pápaiano Dictionario desideratos Hungaricos terminos, uti Novalistarum ope significatus est, in luce producerem et taliquali opella subsidio essem.”

Ebből a műből — lehetőségeihez képest — sok példányt nyomott. *Csiszér* Dorozsmán több mint 60 példányt foglalt le; a szabadkai házfőnök is talált két példányt *Takáts* cellájában. A nagyobb példányszám következtében vált lehetőséggé, hogy *Heinlein* 1908-ban még öt fennmaradt példányról számolhatott be. Egy példány volt az OSZK-ban, egy az Akadémiai Könyvtárban, egy *Szüry* Dénes, egy *Széll* Farkas tulajdonában, végül egy a váci Püspöki Levéltárban. *Gáldi* már arról emlékezik meg, hogy a — szerinte — négy ismert példányból csupán az OSZK példánya van meg. (i. m. 533. l.) Ez a „fájdalmas könyvészeti tény” szerencsére korrekcióra szorul: a *Széll* Farkas könyvtárából származó példány ma is megvan, *Széll* Farkas leánya, *Jan Kubelik*nek a híres hegedűművésznek felesége révén a prágai egyetemi könyvtár, az *University Knihovna* birtokában 66L 7 jelzeten, a *Knihovna Kubelikova (Széllóva)* gyűjtemény tagjaként. Mint a possessor-bejegyzés tanúsítja, *Barczafalvi Szabó* Dávid példánya volt. (Mikrofilmjé az OSZK Mikrofilmtárában FM 7/542 jelzeten található.)

Itt említem meg, hogy az OSZK-példány possessora, *Balogh* István valószínűleg azonos azzal a *Balogh* Istvánnal, ki 1796 után váci egyházmegyei iratáras, később püspöki titkár volt¹⁰, s egyszersmind feltehetően az OSZK Kézirat-tárában levő *Farsangi versek és mulatságok 1790. Györgye helységben* c. kéziratos gyűjtemény szerzője is. (Györgye — Tápiógyörgye község Pest megyében, ugyancsak a váci püspökséghez tartozott.)

A *Szüry* Dénes-féle gyűjteményből ismert példányról sajnos nem tudunk. Ez a rendkívül értékes könyvtár a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központjának különgyűjteménye, de a *Tóldalék* nem szerepel az ebben feldolgozott művek között.

Szüry könyvtárának katalógusa 1907-ben jelent meg, *Száz év. Irodalom — nyelvfejlődés. Bessenyeitől a kiegyezésig. 1767—1867. II. Széchenyi kora és az önvédelmi harc. 1825—1867.* címmel. E katalógusnak *A szerzetesek és a nyelvkérdés* c. fejezetében, a 13. lapon találjuk a következő tételt: „*Dugonics* Analecta. Gyűjteményes kötet. A végén egy *Tóldalék* című Szókönyv, ismeretlen szerzőtől, valószínűleg 1800 elejéről, mert a többi munka is abból az időszakból való (45 db).” A katalógusnak Könyvtárunk állományában meglevő példányában e tétel mellett „nem láttam” ceruza-bejegyzés szerepel, ugyanez a kéz más tételek mellé „láttam” és „kész” bejegyzéseket is eszközölt. Az idézett leírásból annyi kétségtelen, hogy a *Szüry*-gyűjteményben a *Tóldalék* *Dugonics* Andrásnak küldött példánya szerepelt.

A váci Püspöki Levéltár és az Akadémiai Könyvtár *Heinlein* által még látott példányait, amelyek közül az akadémiai 12° volt, hiányos címlevéllel, nem sikerült meglelnem. Minthogy azonban e három példány közgyűjteményben szerepelt, reméljük, hogy csak lappanganak, s idővel előkerülnek.

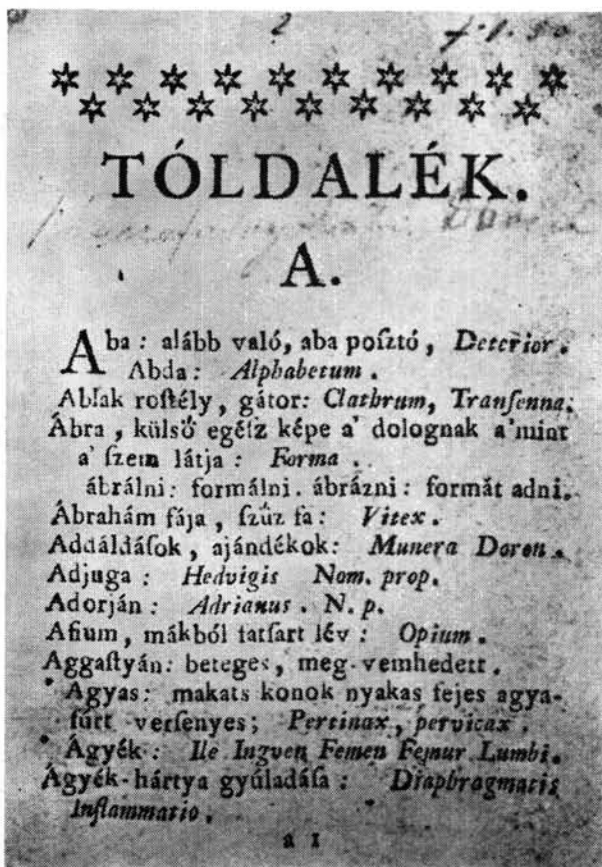
Mindenesetre szerencsésnek mondhatjuk azt a tényt, hogy a *Tóldalék*nak két különböző formátumú példánya maradt fenn: az OSZK-beli 4°, kéthasábos tördelésű és a prágai 12°, egyhasábos tördelésű példány.

A kétféle nyomtatvány tartalmilag teljesen azonos, a különbség a két példány között mindössze annyi, hogy

1. a *Maláta* címszónál az OSZK-példányban szerepel, a prágaiból hiányzik a *Siliqua* értelmezés,

2. egy helyütt, az *r* betűnél az OSZK-példány betűrendje hibás, a prágai példányé viszont helyes.

Tartalmi szempontból említésre méltó még, hogy a prágai példányban ugyanaz a kéz, amely a *Takáts* szerzőségére vonatkozó bejegyzést eszközölte — való-

színüleg *Takáts* keze — néhány javítást is végzett. Így pl. „Eb agja: *Comedones*” címszónál a kézzel írt javítás: „Eb ag: *rachius*.”

Ami a tipográfiai beosztást és megoldást illeti, a címreszben van különbség: a 4° példány első levelén, minden díszítőelem nélkül a *Töldalék* szócseka áll, s alatta mindjárt a szöveg következik, kéthasábosan, a két hasáb között függőleges választóvonallal. A 12° példány első levelén két sor csillagocseka pótolja a díszlécet, alatta a cím, majd a cím alatt középen egy A betű, végül egyhasábosan a szöveg.

A tördelés természetesen más: a prágai példány két lapja tesz ki a 4° OSZK-példánynál egy hasábot. Ennek megfelelően különbözik a levelek jelzése is: a 4° példány levelenként A-tól U-ig betű-

vel jelzi az egyes levelek sorrendjét (míg a hasábok alatt számindexes betű jelöli, hogy az adott betűvel már hány hasábban kezdődtek a szavak). A 12° példányban viszont a számindexes betű a levelek jelölését szolgálja, s az ij₃-as jelölésű levélnél még nagybetűs ívjelzés is feltűnik F-től kezdődően, 8 laponként újabb betűvel.

Az OSZK-példány kétségtelenül levelenként és nem ívenként készült, ugyanez a prágai — csak mikrofilmen ismert — példányról nem állapítható meg, ráadásul a felbukkanó ívjelzet az ívenkénti nyomtatást valószínűsíti.

Tartalmi megoszlása a két példánynak azonos: *Töldalék*, *Morsalék* és *Szerezd meg* fejezetekre oszlanak. Még a „hibák jobbítása” is azonos, csak a megfelelő hasáb- ill. lap-utalás más. Mindebből arra következtethetünk, hogy *Takáts* csak a tördelés megváltoztatásával szükségessé vált jelöléseket változtatta meg, egyébként azonos szedéssel dolgozott. A betűrendbeli hiba kijavítása sem cáfolja ezt a nézetet, a legelső és legelső sor megcserélését kellett ugyanis csupán elvégeznie.

Felmerül a kérdés: miért kétféle nagyságban nyomta *Töldalék*-át? Az egyik elképzelhető magyarázat az, hogy kétféle szótárt kívánt vele kiegészíteni, s ezek

méreteit vette figyelembe. Ezt a feltevést mindjárt cáfolnom is lehet: Takáts ugyanis mindig a *Bod* kiadásában megjelent *Páriz—Pápai* szótárt említi, ez pedig egyik *Tóldalék*-mérettel sem vág egybe.

Egy másik, és a valósághoz talán közelebb álló megfejtés az lehet, hogy az anyagiakban nem nagyon dúskáló ferences szerzetesnek olyan méretű papírra kellett nyomtatnia, amilyen akkor éppen rendelkezésére állt. A harmadik lehetőség, amelyet leginkább valószínűnek tartok, a többszöri tördelés, ill. újryomás. (Újryomásról más nyomtatványjaival kapcsolatban is tett említést *Takáts*.) Ezt a feltevést az támasztja alá, hogy a sokat inkriminált „kanyó”-értelmezés mind az OSZK példányában, mind a prágai példányban csupán egyetlen helyen, a „Szerezd-meg” fejezetben szerepel, s ott is több, *Zerdahelyi* által nehezményezett „Kanyó-gyalázó” csúfnév hiányzik. Úgy vélem, hogy *Takáts* nem hazudott, amikor azt állította, hogy 1791 körül nyomta a *Tóldalékot*, mert ha nem is 1791-ben, de — mint a nyelvészek megállapították — 1794-ben már készen lehetett egy kiadása. Ezt talán elosztogatta, s nem minden illusztris nyelvésznek tudott belőle küldeni, így hát gyorsan újabb példányokat nyomott, ez alkalommal más tördeléssel, más méretben. Végül pedig 1797 táján teljesen új szedésről nyomott újabb példányokat. Talán ez lehet a magyarázata annak, hogy *Zerdahelyi* „novum dictionarium”-ként emlegeti a *Tóldalékot*, 1798-ban, s ugyancsak ezzel magyarázhatjuk, hogy 104. és 109. paginát említi a „kanyó” szó értelmezésére, noha az általunk ismert példányokban ilyen pagina, ill. paginálás nincs.

Az *Apologia* felsorolása szerint *Takáts* az alábbiakban 13—19. tételszámmal jelölt nyomtatványokat már 1792. után Lőrinciben állította elő, midőn „az isteni gondviselés fonala a Bánát labirintusából kivezette”.

13. *Appendix ad Diurnale Franciscanorum secundum Bullam Pii Pons. V.*
14. *Appendix ad Missale pro cooperatores fratibus.*
15. *Schaedulae Paschales.*
16. *Tabulae Cebetis.*
17. *Regulae prudentiae.*
18. *Szükségben segítség.*
19. *Consolatio pro paenitentibus.*

Ez utóbbiak közül egyet sem sikerült azonosítanom az Országos Széchényi Könyvtár állományában szereplő valamely nyomtatvánnyal.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában levő *Monobiblion*ba, amelyet ugyancsak *Takáts* maga köthetett, miután nyomdadaradványai felhasználásával a leveleket beszámozta, a kéziratok előtt egy nyomtatvány is szerepel. A 4° egyleveles nyomtatvány címe *Chronologia Regum Hungariae*. Párhuzamos vonalakból álló keretben — századonként csoportosítva — a magyar királyok születési, megkoronáztatási és elhalálozási évét tünteti fel. Az utolsó király, aki még nyomtatásban szerepel, *Leopoldus*, halálának éve helyett a „vixit” szócska van nyomva, a halál időpontja már tintával belejavítva. *I. Ferenc* neve és adatai — holott ő 1792-ben uralkodott — már ugyancsak kézírással vannak beírva, s ezt az tanúsítja, hogy a nyomtatvány 1792 előtt készült — nyilván iskolai célokra. Egyébként jobb és egyenletesebb nyomású, mint az eddig *Takáts* nyomtatványaként meghatározott három másik (*Tóldalék*, *Ordo baptismi* és *ABC-tábláska*), de a keretek, a függőleges és vízszintes vonalak díszítőelemkénti alkalmazása *Takáts*ra vall.

Ugyancsak a *Monobiblion* levelei között van egy kis cédula, amelyet minden kétséget kizárólag *Takáts* nyomott: „Sit probus Confessor atque peritus, // Discretus, prudens, mitis, pius, atque fidelis. / Ilyesmiket: gyóntatócédulákat, táblázatokot, jelmondatokat nyilván szép számmal nyomott, amikor azonban nyomtatványait kellett felsorolnia, a legalább négy-öt levelesek említette csak meg.

Ezt a feltevést támasztja alá *Csiszér* Eleknek házkutatási jelentésében (*Helytt. Dep. Rev. Libr.* 1798:26. 655.) a lefoglalt nyomtatványok felsorolása: „Extractus e rituali pro sacerdote baptisante, Vajda Samuelis fragmentum, Libelli Elementares pro Scholaribus, formula impetrandi extremam absolutionem, Actus Theologici, tabula Cebetis, et his conformia”. Mindaz, amit feljegyez, megfelel *Takáts* felsorolása valamelyik tételének, így azt teljesnek fogadhatjuk el. Hogy a felsorolt tizenkilenc nyomtatványból csupán kettőt ismerünk, nem meglepő. *Takáts* természetszerűen impresszum nélkül nyomott, ill. esetleg hamis impresszummal dolgozott, kizárólag tudományos ambíciói és lelkesítő-tanítói szükségletei szerint. Valószínű azonban, hogy a váci, kalocsai ill. csongrádi püspöki levéltárakban még egy-két lefoglalt „bűnjel-nyomtatványa” lappang, s gazdagabb kisnyomtatvány-gyűjtemények is rejtgetnek egynéhány *Takáts*-féle primitív aprócska nyomtatványt.

Névtelen volt *Takáts*; mint nyelvész nem vágyott hírnévre, mint nyomdász nem keresett anyagi hasznot. Szegény falvakban lelkészkedett, szegény gyerekek részére nyomott iskoláskönyveket, kitűzött céljaitól *Martinovics* példájával sem ijesztették el, életét a nemzet tudományának és művelődésének szentelte. A „nemzet napszámosa” volt, akkor is, amikor dülöngélő sorokba rakta össze „tipographiola”-jának betűit és akkor is, amikor hangyaszorgalommal gyűjtögette, majd parányi mákszem betűkkel róttá vaskos kéziratának sokezer címszavát. Különösebben jelentőset nem alkotott; nevét mégis kár volna elfelejteni.

Jegyzetek

1. *Bartha* József. = *Magy. Könyvszle.* 1897. 184. l.
2. *Melich* János. = *Nyelvtud. Közl.* 1907. 22, 43—47. l. ill. *Magyar szótárírodalom.* Bp. 1907. 189—193. l.
3. *Heinlein* István. = *Magy. Nyelv.* III. (1907.) 447—454 és IV. (1908.) 217—221. l.
4. *Budapesti Hírlap.* 1908. 127. sz.
5. *Gáldi* László: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban* Bp. 1957. Akad. *Takáts* Rafael szótárai. 250. l.
6. [*Deschamps*, P.]: *Dictionnaire de géographie ancienne et moderne.* Paris, 1870. 849. h.
7. *Új Magyar Lexikon.* 2. köt. 320. l.
8. *Váci egyházm. tört. névtára.* 728. l.
9. *Szinnyei* József: *Magyar írók...* 2. köt. 862. h.
10. *Váci egyházm. tört. névtára.* 686. l.

Eine "Typographia Privata" aus dem XVIII. Jahrhundert

B. WIX

Ein Franziskanermönch namens Rafael *Takáts* errichtete und unterhielt eine Privatdruckerei in den Jahren nach 1790. In dieser Druckerei liess er die zu seiner seelsorgerischen Tätigkeit notwendigen Druckschriften und ausserdem ein selbstgeschriebenes Wörterbuch mit dem Titel *Tóldalék* (Nachtrag) herstellen, das auch durch die ungarische Sprachwissenschaft in Evidenz gehalten wird.

Weil aber zu dieser Zeit die Tätigkeit der Druckereien durch den Statthalterrat genehmigt werden musste, geriet Rafael *Takáts* bald nach der Aufdeckung seiner Druckereiarbeit in grosse Schwierigkeiten und erlitt eine Blossstellung seitens der kirchlichen und weltlichen Behörden.

In der vorliegenden Arbeit befasst sich die Verfasserin mit der Darstellung des Prozesses gegen Rafael *Takáts* und beschreibt die Entstehung, die Aufrüstung und die Produkte der Druckerei.